

Лідія Козар
(Київ)

ЗАПИС ЛЕСІ УКРАЇНКИ І КЛИМЕНТА КВІТКИ ДУМ «ВДОВА І ТРИ СИНИ», «СЕСТРА І БРАТ»: ТЕКСТ І КОНТЕКСТ

У 2008 році минає 100 років із часу організації музично-етнографічної експедиції з метою фіксування думового епосу. Аналізуючи результати експедиції, К. Грушевська вперше визначила особу, яка була ініціатором цієї епохальної справи. Нею виявилася Леся Українка, яка «так і не відкрила свого інкогніто до кінця життя, і в публікації дум, записаних її коштом, вона фігурує тільки як одна з помічниць в організаційній роботі, як

авторка кількох фонографічних записів»¹. Ф. Колесса в передмові до видання «Мелодій українських народних дум» писав: «На сю ціл жертовував якийсь любитель народної старини, якого шановне ім'я й доси мені не відоме, 565 корон за посередництвом і мабуть за спонукою пп. Климентія і Ларіси Квітки (Лесі Українки), що разом із відомим художником Опанасом Гр. Сластьоном зайняли ся дуже дбайливо усею перепискою й улаштуванням екскурсії»².

Отже, завдяки Лесі Українці було врятовано від забуття записи дум, здійснені Ф. Колесою від співаків О. Слатьона, М. Кравченка, О. Баря, М. Дубини, А. Скоби, Я. Пилипенкової, І. Кучеренка. Як зауважила К. Грушевська, було дано «живий голос німим записам дум, зібраним у попереднім столітті» і не дано «загинуті кобзарській музиці назавжди»³. О. Дей відзначав, що Леся Українка, «без сумніву, дуже добре знала характер і тенденції фольклорного процесу своєї доби, коли записування дум визначила першочерговим завданням дослідників»⁴.

Турбуючись про те, що Ф. Колесса і О. Слатьон не встигнуть охопити своєю увагою всіх відомих кобзарів, Леся Українка та К. Квітка особисто зайнялися записами дум від харківського 72-літнього кобзаря Гната Гончаренка, який у той час жив у свого сина в Севастополі. Вони також тоді перебували в Криму, у місті Ялті. 2 (15) грудня 1908 року там було записано «Думу про Олексія Поповича», «Думу про удову», «Думу про брата і сестру». Пересилаючи ці записи Ф. Колессі, Леся Українка в листі до нього від 4(17) грудня 1908 року писала: «Аж ось, нарешті, удалося нам з чоловіком спровадити сюди з Севастополя кобзаря Гончаренка, а з Миргорода фонографа, навчилися орудувати тією недосконалою машиною і таки записали репертуар Гончаренковий. <...> Ну, та мені особисто не жаль тепер ні часу, ні клопоту, покладених на сю справу: одно, що я дедалі більше впевнююся в нагальності справи рятування дум, а друге, що кобзар Гончаренко незвичайно цікава людина і з етнографічного, і навіть з белетристичного погляду, так що я почуваюся цілком нагородженою за клопіт тими кількома днями, пробутими в його товаристві»⁵.

На жаль, Леся Українка за свого життя так і не побачила публікацій власних записів дум від Г. Гончаренка, які вийшли друком уже після її смерті у виданні «Мелодії українських народних дум» (Львів, 1913, серія II, с. 66–144, 182–192). Із передмови Ф. Колесси довідуємося, що Леся Українка до смерті зберігала пам'ять про ті щасливі дні спілкування з Г. Гончаренком у Ялті 1908 року, переславши Ф. Колессі листа зі спогадами про кобзаря. «Ми послали по нього нашу наймичку, – писала Леся Українка в листі до Ф. Колесси від 5(18) березня 1913 року, – бо він не міг би приїхати сам, тому що не держав поведаря..., на пристані в Ялті поліція таки вчепилася до нього, як до жебрака з недозволеним способом прошення (з бандурою), і тільки запевнення наймички,

що Гончаренко не жебрак, що він їде в гості до відомих людей, на відому адресу, врятувало бідного артиста від неприємностей... Мене дивувало, як він, терпляче і принатурюючись до незносних часом капризів нашого фонографа, готовий був годинами співати, по кілька раз проказувати слова, стараючись при тому виразною повільною рецитацією улегшати мені роботу записувача»⁶.

К. Грушевська відзначала зворушливість цих спогадів, які «виявляють нам, скільки любови було зложено в се нове й важне діло, що було виявом високої національно-культурної свідомості з боку славної письменниці»⁷. «Се був властиво перший дійсно реальний крок до здійснення всіх тих гасел про консервацію дум, охорону кобзарського мистецтва..., що були підняті ще на XII археологічному з'їзді..., – писала К. Грушевська, – отсим своїм великим ділом вона кінець-кінцем являється особливо дорогою..., бажаною помічницею, що несподівано підтримала діло в тім місті, де воно особливо потребувало помочи в момент, коли від неї найбільше залежало... Сей маленький момент справжнього життя вартий інших великих поетичних творів Лесі Українки, і думаємо, що в нім вона, артистка, могла знайти те задоволення, якого не дала їй в повній мірі організаційна сторона діла, не знайшовши підтримки в громадянства. Окрім наукової вартости се діло мало справді чимало цілком по-людськи зворушливого, що притягує до неї інтерес і симпатію теперішнього читача»⁸.

Крім К. Грушевської, про вагому роль Лесі Українки в збереженні думового епосу писали Ф. Колесса⁹, М. Фуртак-Деркач¹⁰, Ф. Лавров¹¹, О. Дей¹², Б. Кирдан і А. Омельченко¹³, Г. Нудьга і Ю. Славинський¹⁴, О. Полив'яний¹⁵ та ін. Нашим завданням є порівняння записів від Г. Гончаренка дум «Вдова і три сини» та «Сестра і брат», зроблених Лесею Українкою і К. Квіткою, з відомими на сьогодні варіантами названих дум.

Дума про вдову і трьох синів належить до найпопулярніших українських дум. Її виконували майже всі кобзарі та лірники України. Відомо 35 полтавських записів «Вдови» від кобзарів і лірників: К. Рожка, А. Никоненка, О. Вересая, І. Кравченка-Крюковського, Т. Магадина, Є. Перепелиці, Вакуленка, Г. Гриценка-Холодного, М. Кулика, Пл. Кравченка, М. Кравченка, М. Дуброви, С. Зілінського, Г. Полунця, А. Скоби, М. Дубини, О. Гришка, С. Говтваня, П. Гутирі; співачок: Я. Пилипенкової, М. Бондаренчихи-Гнатихи, О. Кобиланки. Чернігівські варіанти (7 зразків) записувалися від

А. Шута, І. Романенка, П. Чуба, Г. Вахна, Т. Пархоменка, Г. Костюченка, А. Гребеня.

Запис думи про вдову, зроблений Лесею Українкою і К. Квіткою в 1908 році від кобзаря Гната Гончаренка, належить до харківських варіантів. Від Г. Гончаренка був зроблений ще один запис цієї думи у травні 1899 року П. Тиховським¹⁶. Крім цих двох текстів, відомо ще 13 харківських варіантів, записаних від кобзарів і лірників: П. Дашенка, С. Пасюги, О. Бутенка, І. Кучеренка, П. Древченка, М. Даниленка (Пелеха), В. Гончара, Н. Колісника.

В основі сюжету всіх варіантів – тяжке життя вдови, що в складних умовах, у нужді, сама виростила трьох синів, які, розбагатівши й одружившись, вигнали її з дому. Вона змушена жити в чужих людей, проклинаючи рідних дітей. Згодом сини, переживаючи нещастя, що впали на них, та громадський осуд, просять матір простити їх і повернутися додому. Зберігаючи таку сюжетну схему, варіанти думи по-різному варіюють її, змінюючи та доповнюючи певні сюжетні компоненти, дії персонажів, тривалість часу, який мати проживає в чужих людей, її реакцію на прохання синів повернутися додому тощо. Певні розбіжності простежуються у всіх складових сюжету.

Запис думи про вдову, зроблений у Ялті, має зачин, побудований на заперечному порівнянні, у якому голос вдови порівнюється із шумом діброви, що характерно й для інших харківських варіантів: «Ой, не діброва зашуміла, / Як удова старая / з своїми дітками маленькими / У своєму дому гомоніла»¹⁷.

У полтавських варіантах голос вдови порівнюється із шумом сосни, голосом зозулі, дрібного птаства, райської чи ранньої пташечки: «Ой у святую недиленьку, / Рано пораненьку, / Ой не у бору сосна зашуміла, / Не сывая зозуля кувала, / Не дрибна пташка щебетала, – / То бидна удова у своєму доми / Зь своїми дитьми розмовляла»¹⁸.

На відміну від полтавських варіантів, тут відсутній розлогий вступ, у якому подавалася довга молитва вдови до Бога з проханням виростити синів. Так, як і в інших харківських варіантах, запис Лесі Українки і К. Квітки містить коротку оповідь про годування дітей і надію вдови на спокійну старість: «Вона ж годувала, / До зросту у найми не пускала. / Ой, вона ж своєю головонці / при старости літ / При їх житія сподівала»¹⁹.

Зав'язка дії, як і в більшості полтавських варіантів, тут відбувається після того як вдова виростила і подружила синів: «А скоро стали сини до розума доходити, / Стали мо-

лоде подружа приніматися, / Зараз стали матір, стару вдову, / На сміх підійматися. / Зараз стали матері, старій вдові, / Хлібом-сіллю дорікати, / Із домівки ізсилати»²⁰.

Утім, відомо кілька записів (від А. Никоненка, О. Гришка, Т. Пархоменка), у яких зав'язка дії відбувається після приїзду синів з Крилівського ринку: «І всі три коні посіддали, / На ринок Криловський гулять поїзжали... / В свою домівоньку прибували / Велику неправду починали, / Своєю матусю стареньку, / як голубку сивеньку, / Та із дому і з двору проганяли»²¹. Б. Кирдан²² вважає, що така редакція зав'язки виникла під впливом думи «Івась Коновченко, Вдовиченко».

На відміну від полтавських варіантів, у запису Лесі Українки і К. Квітки відсутня картина жорстокого вигнання матері. Тут так, як і в інших харківських варіантах, збережено ідентичну формулу прогнання: «Іди ж ти, нене(и), пріч від мене(и)». Далі вказується причина вигнання: «І будуть, нене(и), гості в мене(и) / Царі та князі, / Будуть пити, гуляти, / Будеш ти, мати старая, / У порога геть стояти»²³.

Вигнана з дому вдова зустрічається з близькими сусідами, які запрошують її у «наш чужий дом проживати». У варіанті змальовується важке життя вдови в чужій хаті, що характерно для всіх харківських записів та частини полтавських: «Живе, проживає: / Хатку помітає, / Лавки помиває, / Ой, на ранній зорі, на вечірній / Спочивання собі / Ніколи вона вже не має»²⁴. На думку Б. Кирдана²⁵, варіанти, у яких розповідається про важку працю вдови в сусіда, не відповідають первинному художньому задуму творців думи, відповідно до якого сусід мав бути антиподом синам.

Проживаючи в чужих людей, вдова проклинає своїх синів, згадуючи про те, як вона важко їх годувала. Таке змалювання характерне ще для трьох харківських (С. Пасюги, Є. Криста, М. Даниленка (Пелеха)) та трьох полтавських (А. Никоненка, О. Гришка, М. Бондаренчихи-Гнатихи) варіантів.

Далі так само, як і в інших харківських варіантах, у запису від Г. Гончаренка змальовується людський осуд синів, у той час як у полтавських цьому передувала розповідь про покарання синів. Про Господню кару тут розповідається пізніше, коли сини вирішують повернути матір. Про неї каже старший брат: «Став нас Господь видимо карати, / Став у полі і в домі / Хліба-соли вменшати, / Чи не стало без старої матері / Порядків у нас доставати?»²⁶.

Старший брат тут також є ініціатором походу до матері. Прихід синів змальовується

урочисто, з використанням заперечного поетичного паралелізму: «І то не орли заклектали, / Як три вдовиченки старої матері / Шукали та питали»²⁷.

Поведінку синів при зустрічі з матір'ю передано такими рядками: «Словами промовляли і сльозами проливали, неньку стареньку прохали та благали». Сини обіцяють поважати й шанувати матір, хлібом-сіллю годувати, зупиняти й научати жінок та дітей. Варто зазначити, що таке змалювання характерне для всіх харківських варіантів і для більшості полтавських.

Закінчується запис від Г. Гончаренка, як і інші харківські записи, – мати відмовляється повернутися до синів і проклинає їх: «Ваша душа от нині і до віку / Гріхов не одкупить ся, / Очі мої на вас не зоглянуться! / Як то вдова кляла-проклинала...»²⁸.

Проте далі наведено молитву матері до Бога, яка хоча й проклинає синів, але все-таки дбає про їхні душі: «І щеж подумала й погадала... / (Зо дна моря) винімала, / Від великих гріхів одкупляла, / До царства небесного привождала»²⁹.

К. Грушевська вважала такий хід думок незрозумілим, «очевидно в харківській школі... була традиція закінчувати думу похвалою батькової-материнної молитви в душі думи про Бурю на морі»³⁰.

Для більшості полтавських (15 записів) і чернігівських (5 записів) варіантів характерна редакція, коли вдова прощає синам і повертається до рідного дому, або про повернення вдови взагалі не розповідається, а тільки прославляється батьківська і материнська молитва (8 записів полтавських): «А бідная вдова з сусідчиного дома виступає, / До свого сина в дом уступає, / На коліна упадає / І за своїх синочків-соколочків / Оп'ять Бога прохає»³¹.

Серед них виділяється два прилуцьких варіанти (записи від лірників Вакуленка та Дуброви)³², які, за словами дослідників³³, є ніби спробою розширити звичайне закінчення сюжету. В обох варіантах вдова повертається до синів тільки тому, що «їх маленьких діток пожаліла»³⁴. Проте, коли менший брат поїхав у далеку дорогу, старший знову прогнав матір. Тоді приснився меншому братові «предивний сон», з якого він зрозумів, що, мабуть, «матусі у дома немає, шось мені у дорозі фортуна не пособляє»³⁵. К. Грушевська вважала цікавим той факт, що в Прилуцькому повіті думу про вдову співали з таким закінченням, якого ми не бачимо ніде більше. На її думку, «він міг бути ділом цілком місцевої

традиції, але міг бути і більш поширеною редакцією сеї думи»³⁶.

Серед чернігівських варіантів виділяється запис білоруською мовою від лірника Грицька Костюченка³⁷, який К. Грушевська відносила до «найоригінальніших чернігівських варіантів», що «держиться приблизно схеми центрально-полтавських варіантів»; проте закінчення думи «раптом нагадує харківську редакцію» – вдова не повертається до синів: «А бідна вдова слізно плаче-ридає / Своїм діткам слова не прамавляє, / Асталась бідна вдова-вдовиченька / в чужої чужениці доживати»³⁸.

Крім того, у кінці думи додано епізод, якого немає в жодному з розглянутих варіантів. Він підсилює покарання синів, розкриваючи силу материнного прокляття: «Дожились нещасніє сироти, / що поїшли сами па світу блукати / сваю мати спаминати: / – Як нас матір кохала, / Як нас матір гадала, / Тепер нас – позаклинала, / Що ми будем плакать-горевать. / Па беламу світу страдать»³⁹.

Отже, проаналізувавши закінчення, можна сказати, що дума про вдову, записана Лесею Українкою і К. Квіткою, належить до давньої редакції, яка властива в основному харківським варіантам. У ній, як і в інших родинно-побутових думках, «яскраво виявляє себе народне розуміння обов'язку людини і перед громадою, і перед родиною, народні поняття совісті і моралі у великому й малому»⁴⁰. На думку П. Житецького⁴¹, «ідея матери, и притом в симпатично-печальном образе матери вдовы» є дуже давньою, вона об'єднує в одне ціле народні пісні та думи з напівнародними і «книжними» віршами.

М. Сумцов уважав родинну мораль думи про вдову «відгуком загального багацьким народом погляду на велике значіння матери»⁴². Існування багатьох подібних варіантів думи К. Грушевська пояснювала тим, що «від великих змін охороняє її моралістична тенденція і близькість до релігійно-моралістичного репертуару, з яким співаки обходяться обережніше, стараючись у ньому нічого не міняти»⁴³.

Порівнюючи ялтинський запис Лесі Українки і К. Квітки (2 грудня 1908 р.) думи про вдову від Г. Гончаренка з попереднім харківським записом П. Тиховського (3 травня 1899 р.), варто зазначити, що тексти майже однакові, якщо не враховувати окремих перестановок та скорочень. Скажімо, текст прокльонів синів у П. Тиховського подається після сцени вигнання матері, а в Лесі Українки та К. Квітки він наведений після змалювання життя вдови в чужих людей. У запису П. Ти-

ховського відсутні поетичні рядки, які подають картину пошуку вдовиченками матері: «І то не орли заклетали, / Як три вдовиченки старої матері / Шукали та питали»⁴⁴.

Також відсутні рядки, які передають стан вдови при зустрічі із синами та її відмову повернутися до них: «А та вдова те зачуває, / Словами промовляє, / Сльозами обливає: / «Ой, сини ж мої, сини, / Три, як яснії, гласнії соколи!» / «Ой, не так то отцевську-материну молитву упросити, / Як її розгнівити; / Ваша душа от нині і до віку / Гріхов не одкупить ся, / Очі мої на вас не зоглянуть ся!»⁴⁵.

Як бачимо, запис Лесі Українки та К. Квітки (125 ряд.) значно повніший і детальніший, порівняно з попереднім записом П. Тиховського (80 ряд.), незважаючи на те що кобзареві Г. Гончаренку на той час було вже 72 роки. Ф. Колесса, публікуючи записи дум від Г. Гончаренка, зазначав, що вони характеризуються «особливою типовістю й оригінальністю»⁴⁶, «повнотою і викінченням»⁴⁷. Сучасна дослідниця С. Грица також зауважила, що «текст цієї думи від Г. Гончаренка, з-поміж дванадцяти варіантів одного сюжету, опублікованих Ф. Колесою в «Мелодіях...», – один із найповніших (125 рядків) після варіанта М. Кравченка (225 рядків)»⁴⁸.

Дума про сестру і брата, записана Лесею Українкою і К. Квіткою (95 ряд.) від Г. Гончаренка⁴⁹, також майже вдвічі довша ніж запис П. Тиховського (49 ряд.) 3 травня 1899 року від цього ж кобзаря⁵⁰, у якому відсутня відповідь брата про неможливість відвідати сестру та її поради «перелинути ліси ясним соколом, перепливати ріки білим лебедоньком, перелити великі города сивим голубоньком». Неповними виявилися третя, четверта і п'ята формули та початок думи. Крім цих двох харківських записів від Г. Гончаренка, відомо ще 32 варіанти думи про сестру і брата, записаних на Полтавщині та Харківщині впродовж XIX–XX ст. від К. Рожка, А. Никоненка, П. Дашенка, І. Кравченка-Крюковського, О. Вересая, Х. Грищенка-Холодного, Є. Бутенка, Т. Пархоменка, І. Скубія, О. Баря, О. Гришка, С. Пасюги, М. Даниленка (Пелеха), В. Гончара, Н. Колісника, С. Веселого, М. Христенка, Г. Ткаченка, М. Бондаренчихи-Гнатихи (28 повних варіантів і 6 уривків).

Дума «Сестра і брат» побудована на діалозі між братом і сестрою, оскільки епічний розвиток сюжету майже відсутній. У її основі лежать мотиви тяжкого життя сестри на чужині, її самотності, родинних стосунків між нею і братом, мотиви соціальної нерівності тощо. Зміст думи надзвичайно простий: сестра,

живучи самотньо на чужині, просить брата відвідати її в скрутну хвилинку; проте брат відповідає їй, що не знає, як добратися до неї через високі гори, широкі степи, бистрі ріки. Сестра радить йому подолати перешкоди соколом, перепелом тощо. Далі сестра нарікає на те, що знайомі та рідні відвернулися від неї тому, що вона стала бідною та нещасною.

Для запису думи про сестру і брата від Г. Гончаренка, як і для інших харківських і полтавських варіантів, характерний зачин, побудований на заперечному порівнянні з двох поетичних паралелей, – «не сива зозуля закувала, ні дробная пташка в саду щебетала»⁵¹. Також указується час дії – «у свьату неділю». Далі – звернення сестри до брата з проханням відвідати її «бездолною / Й безродною / Й безплеменною» «на чужій чужині / При нещасній ... хуртовині»: «...листи писала, / Поклон посидала / Братіка рідньогокого... / У гості прохала»⁵². Більшість варіантів закінчується такими рядками, проте в записах від Г. Гончаренка, як і в полтавських записах від І. Кравченка-Крюковського, подається розповідь сестри про своє важке життя на чужині: «Ой, чи я живу, чи я проживаю, / Я на чужій чужині / Більше горювання собі принімаю. / «Що я на чужій чужині завдовіла, / З маленькими дітками осиротіла»⁵³.

Також вжито традиційну формулу – порівняння тяжкого життя на чужині з підняттям важкого каменя, чого не було в полтавських варіантах. Така формула характерна ще для двох харківських варіантів – записи В. Харкова від лірника С. Веселого⁵⁴. Відповідь брата сестрі є традиційною формулою, яка окремими рядками відрізняється від полтавських варіантів: «...що ти живеш за високими лісами, / За бистрими ріками, / За великими городами». У полтавських записах було: «темними лугами», «широкими степами».

Друга частина думи, як і в інших харківських варіантах, складається зі сталих образних сентенцій, так званих формул, які підсилюють картину самотності жінки на чужині та стверджують нездійсненність зустрічі брата із сестрою. Спочатку йде четверта формула, яка характерна для всіх харківських варіантів та більшості полтавських. Вона входить також у структуру думи «Прощання козака з родиною». Четверта формула розкриває душевний стан самотньої сестри під час святкових відвідин церкви і вжита для підсилення її прохання, яке так складно виконати братові: «І як то, братіку, тяжко та важко / На святий день, на Великдень / Альбо на котрий празник ро-

ків, молебний: / «Що люде до церкви йдуть, / ...Один одного з празником поздоровляє; / ...Я ж стою, пребідна сиротина, / О, ніхто мене не привитає...»⁵⁵.

Потім іде третя формула, яка властива більшості харківських і полтавських варіантів, у яких розповідається про зраду «названої родини» самотньої беззахисної сестри: «Як у нашого отця, лібо у матері, / Було що пити, альбо з'їсти / І тогда ні світ, ні тьма, / В хату вступали, / Кумами, сватами, / Родними братами називали. / Як пришибла худа, нещаслива хуртовина, / Відреклася й уся названа родина»⁵⁶. Б. Кирдан відзначив відсутність органічного зв'язку цієї формули з думою, стверджуючи, що вона може бути пізнішою вставкою⁵⁷.

Особливо помітна логічна невідповідність в образній системі думи: сестра, яка живе на чужині, нарікає на те, що колишні куми й побратими «одреклися» від неї. З приводу цього дослідник М. Плісецький писав: «Одно з двох: або треба вважати первісною ту редакцію, де сестра живе дома, і тоді визнати, що мотив чужини проник у думу пізніше, можливо, з таких дум, як "Прощання козака з родиною", або припустити, що вже з самого початку в думі мотив чужини був широко розроблений у зв'язку з необхідністю зобразити життя сестри, відданої заміж на чужину, за ліси й ріки»⁵⁸.

У закінченні думи вжито також п'яту й шосту формули, які зовсім не характерні для полтавських варіантів. Вони підсилюють розпач сестри, котра знаходить відраду від безнадії в церкві: «Тільки піду я до сьвятої церкви, / До Божого дому, / Богу помолюся, / На сьвятости подивлюся, / Не раз, не два дробними сльозами обіллюся... / О, тож у мене рідний отець і матуся»⁵⁹.

До цих рядків приєднуються ще кілька афористичних рядків, якими передано безмежний розпач самотньої жінки на чужині: «Що вийду я з церкви, / Гляну, – в гору високо, / І в землю, – глибоко / І в чужу сторону, – / До родини вже й далеко»⁶⁰. Завершує думу славослав'є, у якому висловлюється побажання добра слухачам.

Отже, дума про сестру і брата, так як і дума про вдову, записана Лесею Українкою і К. Квіткою від Г. Гончаренка, вирізняється повнотою і довершеністю, а наявність образних сентенцій-формул свідчить про намагання співаків продовжити цю думову традицію, висловлюючи таким чином співчуття самотній жінці-сиротині на чужині та виступаючи проти руйнування освячених віками родинних стосунків. На цьому неодноразово наголошували

її дослідники – П. Житецький, О. Лісовський, К. Грушевська, Ф. Колесса, М. Стельмах, Б. Кирдан, М. Плісецький, відзначаючи спільність жалібного ліричного характеру думи з народними голосіннями, зараховуючи її до найліричніших з усіх ліро-епічних дум, якими є, наприклад, так звані «невільничі плачі».

Таким чином, музично-етнографічна експедиція, організована Лесею Українкою і К. Квіткою, залишила вагомий слід у розвитку національного кобзарства, а власні записи думового епосу поетеси є взірцем для сучасних трудівників на терені української фольклористики.

Примітки

¹ Грушевська К. Українські народні думи / К. Грушевська. – К., 1927. – Т. 1. – С. CLXXVII.

² Колесса Ф. Мелодії українських народних дум. – Л., 1910. – Серія I. – С. LXXXIII.

³ Грушевська К. Українські народні думи. – Т. 1. – С. CLXXXI.

⁴ Дей О. Володарка народної пісенної скарбниці / О. Дей // Народні пісні в записках Лесі Українки та з її співу / упорядкув. і примітки О. Дея та С. Грици. – К., 1971. – С. 26.

⁵ Леся Українка. Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка. – К., 1979. – Т. 12. – С. 266–267.

⁶ Там само. – С. 446–447.

⁷ Грушевська К. Українські народні думи. – Т. 1. – С. CLXXXI.

⁸ Там само. – С. CLXXXI–CLXXXII.

⁹ Колесса Ф. Леся Українка і український музичний фольклор / Ф. Колесса // Спогади про Лесю Українку / упоряд. А. Костенко. – К., 1963. – С. 59–74.

¹⁰ Фуртак-Деркач М. Леся Українка і кобзарські думи / М. Фуртак-Деркач // Життя і знання. – 1938. – № 11.

¹¹ Лавров Ф. Кобзарі / Ф. Лавров. – К., 1980. – С. 104–114.

¹² Дей О. Володарка народної пісенної скарбниці. – С. 22–30.

¹³ Кирдан Б., Омельченко А. Народні співці-музиканти на Україні / Б. Кирдан, А. Омельченко. – К., 1980. – С. 119–125.

¹⁴ Нудьга Г., Славинський Ю. Живий голос поетеси / Г. Нудьга, Ю. Славинський // Літературна Україна. – 1970. – 29 травня.

¹⁵ Полив'яний О. Леся Українка і кобзарство / О. Полив'яний // Зоря Полтавщини. – 1970. – 24 травня.

¹⁶ Уперше опубліковано у виданні: Кирдан Б. Украинские народные думы / Б. Кирдан. – М., 1972. – С. 361–362.

¹⁷ Колесса Ф. Мелодії українських народних дум. – Серія II / Ф. Колесса // МУЕ. – Л., 1913. – Т. XIV. – С. 187.

¹⁸ Киевская старина. – 1902. – № 5. – С. 324.

- ¹⁹ Колесса Ф. Мелодії українських народних дум. – Серія II. – С. 187.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Грушевська К. Українські народні думи... – Т. 2. – С. 263.
- ²² Кирдан Б. Украинский народный эпос / Б. Кирдан. – М., 1965. – С. 184.
- ²³ Колесса Ф. Мелодії українських народних дум. – Серія II. – С. 187.
- ²⁴ Там само. – С. 188.
- ²⁵ Кирдан Б. Украинский народный эпос. – С. 197.
- ²⁶ Колесса Ф. Мелодії українських народних дум. – Серія II. – С. 189.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Грушевська К. Українські народні думи... – Т. 2. – С. 234.
- ³¹ Етнографічний вісник. – 1928. – Кн. 7. – С. 130–132.
- ³² Горленко В. Кобзари и лирники / В. Горленко // Киевская старина. – 1884. – № 1. – С. 33–34; Етнографічний вісник. – 1928. – Кн. 7. – С. 125–127.
- ³³ Кирдан Б. Украинский народный эпос. С. 204–205; Плісецький М. Українські народні думи. Сюжети і образи / М. Плісецький. – К., 1994. – С. 49; Грушевська К. Українські народні думи... – Т. 2. – С. 237.
- ³⁴ Етнографічний вісник. – 1928. – Кн. 7. – С. 127.
- ³⁵ Киевская старина. – 1884. – № 1. – С. 34.
- ³⁶ Грушевська К. Українські народні думи... – Т. 2. – С. 237.
- ³⁷ Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 72–74.
- ³⁸ Грушевська К. Українські народні думи... – Т. 2. – С. 237.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Стельмах М. Вступне слово / М. Стельмах // Думи. – К., 1959. – С. 11.
- ⁴¹ Житецький П. Мысли о народных малорусских думах / П. Житецький. – К., 1893. – С. 157.
- ⁴² Суццов М. Українські думи // ЗНТШ. – 1914. – Т. 17–18. – С. 231.
- ⁴³ Грушевська К. Українські народні думи... – Т. 1. – С. CLXXXIV.
- ⁴⁴ Колесса Ф. Мелодії українських народних дум. – Серія II. – С. 189.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Колесса Ф. Історія української етнографії / Ф. Колесса. – К., 2005. – С. 246.
- ⁴⁷ Колесса Ф. Мелодії українських народних дум... – С. XII.
- ⁴⁸ Грица С. Українські народні думи / С. Грица. – К., 2007. – С. 802.
- ⁴⁹ Колесса Ф. Мелодії українських народних дум. – Серія II. – С. 190–192.
- ⁵⁰ Кирдан Б. Украинский народный эпос. – С. 334–335.
- ⁵¹ Колесса Ф. Мелодії українських народних дум. – Серія II. – С. 190–192.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – Ф. 6–4, од. зб. 162 (3), арк. 24–25.
- ⁵⁵ Колесса Ф. Мелодії українських народних дум. – Серія II. – С. 190–192.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ Кирдан Б. Украинский народный эпос. – С. 295.
- ⁵⁸ Плісецький М. Українські народні думи. Сюжети і образи. – С. 279.
- ⁵⁹ Колесса Ф. Мелодії українських народних дум. – Серія II. – С. 190–192.
- ⁶⁰ Там само.